

Uses, Types and Transformations of a Copula (hen) in the Old Dialect of Shirazi

Hamed Noruzi¹

Abstract

The surviving poems from the old dialect of Shiraz are one of the most valuable surviving collections from the old Iranian dialects, which still contain many lexical, grammatical and semantic ambiguities. One of the ambiguous words of this dialect, which is also used in the old Heravi dialect with fundamental differences in meaning and application, is “هن” /hen/. This word has entered in old Persian dictionaries with the explanation “in the old dialect of Shiraz” with the meaning “ast”. In this article, considering the basic differences of this word in Shirazi and Heravi dialects, we will only discuss the use of this word in Shirazi dialect. Based on the poems of Shah Dai Shirazi (which is currently the most complete, available and published corpus in the old Shirazi dialect) and referring to some other surviving verses from this dialect, we will try to find out the types, morphemes, uses, and developments; and finally show its original version. “hen” /h-en/ is used in three forms in the old Shirazi dialect: 1. with initial h- (complete with n): (هن) /hen?/; 2. with initial h- (imperfect bin): (هه) /he/ (rarely /e/, similar to spoken Persian); 3. Without initial h-: (-en) /-en?/ (rarely /n/). “هن” and “هه” are only used as copula in this dialect; but the form without the initial h of this word has progressed to the stage of complete exhaustion. According to the author, “هن” in the old Shirazi dialect can be a product of the transformation of the third person regular form of the verb ah-: hēd/hed > hen. Therefore, the verb “هن” has changed from two aspects in comparison to the Middle Persian: 1. Sound; 2. Application.

Key words: old Shirazi dialect, ((هن)hen, ast, third person singular conjugation, Copula.

Extended abstract

1. Introduction

In some ancient Persian dictionaries, there is an entry whose appearance is “هن” and the meaning “is” is mentioned for it (for example, cf. Sorouri, 1338, Vol. 3: 1536 and Khalaf Tabrizi, 1376, Volume 4: Under هن and Farouqi, 1386, Volume 1: 1088). This meaning and use is also proved by the old poems and

1. Associate Professor, in Persian language and literature, Department of Persian Language and Literature, University of Birjand, Birjand, Iran. (hd_noruzi@birjand.ac.ir)

phrases of the Shirazi dialect (for example, cf.: Da'i, verse 195 and Sadeghi, 2011: 21 and Mahmoud ibn-Othman, 2018: 278 and also cf.: Introduction: 60 and three). But in the old Shirazi texts, in addition to the form of “هن” in the meaning of “is”, other forms and uses can be mentioned for it, which have not been mentioned in any of the researches in this field. For example, in a verse by Shah Da'i (1353: 58) it is said: “Vâ ham-end o 'az ham-end-en dur” (meaning they are together and far from each other). In this paper, we have investigated the uses and roots of this word according to the surviving texts.

2. Theoretical framework

“Being and existing” in the present tense (participle) in the MP is expressed in two ways: 1/ with the present participle b(aw)- (< OP: bav-); 2/ With the present participle h- (< OP: ah-) and third person singular “ast” (< OP: asti) (cf.: Cheung, 2007: 152-153). The present participle ah- has been used in two ways in NP: 1/ with initial h-: h-ēm, h-ē, 'ast/hast, h-ēm, h-ēd, h-ēnd; 2/ Without initial h-: -am, -ī, -ast, -īm, -īd, -and. “hast” (< MP: hast [hozwaresh: AYT] < OI: *has-ti) is formed with a non-derivative initial h-. In the NP, the simple form of “hast” was also made into the form of “hast-īd-an”. The verb h- and its various conjugations have various uses in the old dialect of Shiraz. These applications can be summarized as follows:

First person singular:

هم /h-em/ , اہم /â-hem/ , ام- /em/

First person plural:

ہیم /h-em/

Second person singular:

ہے /h-e/ , ہستہ /hest-e/

Second person plural:

ہیت /h-et/

Third person singular:

ہست /hest/ , آہست /â-hest/ , ہن /hen/ and its varieties ہے /h-e/ , ے /e/ , ین /en/

Third person plural:

ہند /h-end/ , ہستند hest-end , یند- /end/

3. Research Methodology

In this research, based on the largest corrected and published corpus of Shirazi's dialect, that is, the poems of Shah Dai, we will examine the uses and different types of the verb “هن”. For this purpose, first all examples of this verb and its variants will be extracted from the above text and then its meanings and uses

will be analyzed with the help of analogy. In order to investigate the origin and use of this verb in the MP, examples of the third person singular form of the verb *h-* are extracted in MP texts and compared with the forms of this verb in the old Shirazi dialect.

4. Results & Discussion

The usages of the verb “هن” and its variants in the old Shirazi dialect:

In general, “هن” can be seen in three ways in the poems of Shah Da’ei and other works of the old Shirazi dialect: 1. with initial *h-* (complete with *n*): (*هن*) /*hēn?*/; 2. with initial *h-* (imperfect stem): (*هه*) /*he/* (rarely /*e/*); 3. Without initial *h-*: /*-ēn?*/ (rarely /*n/*). “هن” is always used as a conjunction and means “is”. “هه” also has no use except as a relative agent; But “ین” is much more diverse than its original form in terms of usage, meaning and grammatical role: 1. In the position of the connecting agent and equivalent to “is/is”; 2. Null morphology (connected to the verb); 3. Auxiliary verb in past (indefinite) construction.

hēd in third person singular participle:

“هست/ است” unlike other forms of the present participle verb is not made by joining the participle identifiers to the participle. Rather, without observing the rules of construction of the present participle verb, it is directly taken from the OP form of “*asti*”, and in the form of “*ast/hast*” it is used in MP and then “*ast/hast*” in NP (cf.: Cheung, 2007: 152-153). But in rare examples, the third person singular form of the verb *h* is regularly *h-ēd* (*h*: stem of the past tense, -*ēd*: third person singular present tense) in MP. The verb *h-ēd* is also used as a linking factor in NP with changes. While examining the verb “اید” and the suffix “اید” in *Tabaqat al-Sufiyah*, he considers Pahlavi *hēd* as the root of “اید/ید” (Ivanow, 1923: 349). Lazard also considers *ی/ید/اید* as a remnant of MP *hē/heδ* (Lazard, 1963: 34-327). It seems that “*hēd*” gradually evolved into “هن” /*hēn?*/*hen?*/. The transformation of **d** at the end of the word to **n** is observed in the second person plural identifier of spoken Persian in Tehran and many other parts of Iran: -*ēd* > -*edd* > -*end* > -*en* > -*in* (cf. Sadeghi, 2010: 61).

5. conclusion

“هن” in the old Shirazi dialect is a product of the transformation of the regular third person conjugation of the verb *ah-*: *hēd/hed* > *hen*. Compared to the MP, this verb has changed from two perspectives: 1. phonetic; 2. Application. Phonetically, in the first stage, the final **d** of the identifier -*ēd* has changed to **n**. In the second stage, “هن” /*h-en/* is used in the old Shirazi dialect with three phonetic transformations: 1. with initial *h-* (complete with *n*): (*هن*) /*hēn?*/; 2. with initial *h-* (imperfect stem): (*هه*) /*he/* (rarely /*e/*); 3. Without initial *h-*: /*-ēn?*/ (rarely /*n/*). In terms of usage, “هن” and its morphemes have undergone changes compared to *hēd/ast* in the MP. What is interesting in this context is that with the disappearance of the initial *h* of this verb, on the one hand, its uses

have changed, and on the other hand, it has progressed towards complete emptying, which is in complete agreement with the rules of grammaticalization.

Select Bibliography

- Cheung, Johny. Etymological Dictionary of the Iranian Verb, Leiden, Boston. 2007.
- Da'i Shirazi. Navid-i Didar (Kan-i Melahat and Masnavi Se Goftar). Shiraz: Shiraz Department of Culture and Art. 1973.
- Farooqi, Ebrahim Qavam. Sharafnameh Manyari (Farhang-i Ebrahimi). 2 volumes. under the care of Hakime Dobiran. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. 2088.
- Ivanow, W. "Tabaqat of Ansari in the Old Language of Herat". Journal of the Royal Asiatic Society, Part III-July. 1923: 337-382.
- Lazard, G. La langue des plus anciens monuments de la prose persane, Paris, librairie c. Klincksieck. 1963.
- Khalaf Tabrizi, Mohammad Hossein. Borhan-i Qate'. by Mohammad Moeen. Tehran: Amirkabir Publications. 1998.
- Mahmoud bin Othman. Ferdous al-Murshidiya fi Asrar al-Samdiyeh including its summary narrative called Anwar al-Murshidyeh fi Asrar al-Samdiyeh. by Iraj Afshar. Tehran: Publications of the Association of National Artifacts, No. 148 (offset second edition: 1333). 1980.
- Sadeghi, Ali Ashraf. Historical Issues of the Persian Language. Tehran: Sokhn. 2002.
- Sadeghi, Ali Ashraf. Shirazi Saadi's verses in Iranian trigonometry, languages and dialects (special letter of Farhangistan), Shahrivar, 2013; 1: pp. 5-38.
- Sarouri, Mohammad Qasim bin Haji Mohammad Kashani. Majma al-Fors, three volumes, edited by Mohammad Debir Siyaghi, Tehran: Ali Akbar Elmi bookstore. 1960.

How to cite:

Noruzi H. Uses, Types and Transformations of a Copula (hen) in the Old Dialect of Shirazi. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2023; 1(15): 63-91. DOI:10.22124/plid.2024.25020.1646

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸
صفحات: ۹۱-۶۳

کاربردها، گونه‌ها و تحولات یک عامل ربط (هن) در گویش قدیم شیرازی

حامد نوروزی

چکیده

اشعار بازمانده از گویش قدیم شیراز یکی از ارزشمندترین مجموعه‌های گویش‌های کهن ایرانی است که هنوز ابهامات واژگانی، دستوری و معنایی فراوانی دارد. یکی از کلمات مبهم این گویش که با تفاوت‌های بنیادین معنایی و کاربردی در گویش هروی کهن نیز به کار رفته، فعل «هن» است. این کلمه در فرهنگ‌های قدیم فارسی با قید «در گویش قدیم شیراز» با معنی «است» مدخل شده است. در این مقاله با توجه به تفاوت‌های اساسی این فعل در گویش شیرازی و هروی، تنها به کاربردهای این فعل در گویش شیرازی خواهیم پرداخت. براساس اشعار شاه‌داعی شیرازی و با اشاره به برخی از ابیات دیگر بازمانده از این گویش سعی خواهیم نمود انواع، تکواژگونه‌ها، کاربردها، تحولات و درنهایت صورت اصلی آن را نشان دهیم. «هن» /h-en/ در گویش شیرازی کهن به سه صورت به کار می‌رود: ۱. با h- آغازین (کامل با n): (هن) /hen?/؛ ۲. با h- آغازی (ناقص بی n): (هه) /he/ (به ندرت ه /e/، مشابه فارسی گفتاری)؛ ۳. بدون h- آغازین: (ن) /-en?/ (به ندرت ن /n/). «هن» و «هه» در این گویش تنها به عنوان عامل (فعل) ربط به کار رفته است؛ اما گونه بدون h آغازی این فعل در فرایند دستوری‌شدگی تا مرحله تهی‌شدگی کامل نیز پیش رفته است. درنهایت با توجه به کاربردهای دستوری و معانی این واژه، به عنوان یک پیشنهاد ریشه‌شناختی که باید دقیق‌تر بررسی شود، شاید بتوان «هن» را محصول تحول صیغه سوم شخص قاعده‌مند فعل h- دانست: hen < hēd/ hed.

واژگان کلیدی: گویش قدیم شیرازی، فعل، هن، است، صیغه سوم شخص مفرد

۱- مقدمه

در برخی از فرهنگ‌های کهن فارسی، مدخلی وجود دارد که صورت ظاهری آن «هن» است و معنی «هست/است» برای آن ذکر شده. برای نمونه در فرهنگ مجمع‌الفرس (سروری، ۱۳۳۸: ج ۳: ۱۵۳۶ ذیل هن) آمده‌است: هن [به کسر هاء] یعنی «هست». مثالش شاعر گوید به زبان شیرازی

عینه هن یاپشنی جام جم یا مه بدر
که نمی از که المدست و نمی پنهان هن

hen	penhān	nemi	o	olmadast	koh	za	nemi	ke		mah-e-badr	yā	jām-e-jām	pešoni	yā	hen	'oyne
است	پنهان	نیمی	و	پیداست	کوه	از	نیمی	که		مه بدر	یا	جام جم	پیشانی	یا	است	آینه

معنی: آینه است یا پیشانی؟ جام جم است یا مه بدر که نیمی از آن از پشت کوه پیداست و نیمی پنهان است؟

شاهد این مدخل در دیوان شمس پُسرِ ناصر آمده‌است. ماهیار نوایی (۱۳۶۵: ۵۹۷) صورت درست این بیت را که در مورد پیشانی معشوق است، چنین می‌داند:

عینه هن یا پشُنی، جامِ جمن یا اُفتاو
که نمی از که المَدست و نمی پنهان هن

در برهان قاطع نیز ذیل لغت «هن» آمده: «... به کسر اول به معنی هست باشد که در مقابل نیست است به لغت شیراز» (خلف تبریزی، ۱۳۷۶، ج ۴: ذیل هن). در شرفنامه منیری آمده: «هن: بالکسر، هست و این لغت شیراز است» (فاروقی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۰۸۸). همین لغت در لغتنامه دهخدا نیز با توضیحات زیر آمده‌است: «هن به پارسی خاصه زبان شیرازی و دری به معنی هست است» (دهخدا، ۱۳۷۶: ذیل هن). این معنی و کاربرد را اشعار و عبارات قدیم گویش شیرازی نیز اثبات می‌کند. شاهد از شاه‌داعی شیرازی:

تو که مرو سرهی هه ۱، مشه هم پهلوی بط										مرو اوی هم و سبیل مه نه دریا هن و شط										
bat	hampahloye	maše	he	serehi/serahi	morve	ke	to			šat	o	hen	daryā	na	mo	seyl	o	hem	āvi	morve
بط	کنار	مرو	هستی	خلگی	مرغ	که	تو			شط	و	است	دریا	در	من	سیر	و	هستم	آبی	مرغ
(داعی، بیت ۱۹۵)																				

معنی: من مرغ آبی هستم (هم) و گردش من در دریا هست (هن) و شط، تو که مرغ خانگی هستی (هه)، نزد مرغابی نرو (هم پهلوی مرغ آبی نشو). نیز شاهد زیر از سعدی:

که صحبت زز ملال آرت بَش از بَش								عزیزی کت هن اش هر دم مَدو پَش							
beš	az	beš	âret	malâl	zez	sohbat	ke	peš	mado/ow/aw	dam	har	oš	hen	ket	azizi
بیش	از	بیش	آرد	ملال	نیز	صحبت	که	پیش	مدو	دم	هر	او	هست	که	عزیزی
(به نقل از صادقی، ۱۳۹۱: ۲۱)															

معنی: عزیزی که تو را هست هر دم به پیشش مدو؛ زیرا که صحبت بیش از بیش نیز ملالت می‌آورد (همان‌جا). در فردوس/مرشدیه نیز آمده‌است: «به لفظ شیرازی سؤال کرد. گفت: چون هن که [چون است که] یکی می‌توزنن و یکی می‌بدزنن» (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۷۸ و نیز نک. مقدمه: شصت‌وسه). در حاشیه به نقل از مرصد/الحرار آمده: «یکی می‌نوزین و یکی می‌بدزین، یعنی یکی را می‌نازاند و یکی را می‌گدازاند».

اما در متون شیرازی کهن علاوه بر صورت «هن» در معنای «است»، صورت‌ها و کاربردهای دیگری نیز برای آن قابل ذکر است که در هیچ‌یک از پژوهش‌های این حوزه به آن اشاره نشده‌است. برای مثال در مصرعی از شاه‌داعی (۱۳۵۳: ۵۸) آمده‌است: «وا همنند و از همنندن دور» / *vâ hamend o 'az hamenden dur* (یعنی با هم‌اند و از هم دورند). در این نمونه که یکی از ده‌ها نمونه متفاوت کاربرد این واژه است، نخست واج *h* آغازی حذف شده و دوم کاربرد آن تغییر کرده و تقریباً از معنای واژگانی تهی شده‌است. در این نمونه که شناسه آن مشابه فارسی میانه است (صیغه سوم شخص جمع در فارسی میانه: *-ēnd*، در پهلوی اشکانی: *-ēnd*) (ابوالقاسمی، ۱۳۸۱: ۱۷۴) در واژه *ham-end-en* از یک سو عامل ربط *[h]end* (قس: صرف *-h*) در فارسی میانه: *h-ēnd* (همان: ۱۷۶) پس از *ham* آمده و سپس عامل ربط *-en* مجدداً تکرار شده‌است. از سوی دیگر این لغت با همین ظاهر در متون کهن حوزه هرات نیز به کار رفته‌است؛ برای مثال «لقاء یومکم هذا: دیدن روز شما این روز شما هن» (مبیدی، ۱۳۳۱، ج ۳: ۴۸۸). بررسی این لغت در متون کهن هروی نشان دهنده تفاوت کاربرد و معنی آن با متون شیرازی است. در بخشی از تفسیری کهن (آیت‌الله‌زاده) آمده: «هن یعنی آن‌گاه» (بخشی از تفسیری کهن، ۱۳۷۵: ۱۱۸). جامی نیز در توضیح عبارتی از خواجه عبدالله در *نفحات‌الانس* درباره «هن» آورده‌است: «جامع مقامات شیخ الاسلام می‌گوید که «این کلمه [هن] آفرین است که همه نیکی‌ها در ضمن آن است، یعنی چنانچه صفت نتوان کرد از غایت نیکویی» (جامی، ۱۳۸۲: ۳۳۶).

تاکنون هیچ پژوهشگر گویش‌های کهنی اشارت مستقیمی به این فعل ویژه ننموده و تنها به ذکر معنی «است» برای آن در هنگام برگردان جملات قدیمی و نکاتی گذرا در این مورد

بسنده نموده‌اند. بنابراین روشن نیست که نخست این واژه از کجا آمده و ریشه آن چیست و دوم آنکه کاربردهای آن در گویش‌های کهن چگونه بوده‌است. در مقاله حاضر سعی خواهیم نمود در حد توان و با توجه به متون بازمانده به این دو سؤال پاسخ دهیم. از آنجاکه کاربرد و معنای این فعل در گویش هروی تفاوت‌های بنیادینی با گویش شیرازی کهن دارد، در این مقاله تنها به گویش کهن شیرازی می‌پردازیم و بررسی این فعل را در گویش هروی در مقاله-ای دیگر پی خواهیم گرفت.

۲- پیشینه پژوهش

در مورد گویش کهن شیرازی پژوهشگرانی به پژوهش پرداخته‌اند (برای فهرست این پژوهش‌ها نک. سلطانی و پروان، ۱۳۹۴ و حیدری‌زادی، ۱۳۹۹)؛ اما تا کنون هیچ پژوهشگری مستقل و مفصل به بررسی فعل «هن» نپرداخته‌است. در خلال بررسی ابیات گویش کهن شیرازی، کردی و برخی از نمونه‌های گویش هروی، برخی حدس‌هایی در این مورد مطرح نموده‌اند. ریو (Rieu, 1881: 728-729) در شرح نسخه شماره ۷۸۲۹ موزه بریتانیا دو شعر به گویش گورانی از زبان کردی معرفی می‌کند و سپس در شرح لغات این نسخه توضیحات بسیار جالب اما مبهمی می‌آورد. وی می‌نویسد: «فعل بودن با هن یا ها نشان داده می‌شود و متناظر با هست است. همچنین به صورت پی‌چسب ن نیز مشاهده می‌شود؛ مانند خاطر م ریش (خاطرم ریش است)». وی در ادامه فعل *baw-* را در این نسخه معرفی می‌کند و نین را به بوده‌است، نیم را به بودم و نین را به بودند برگردان می‌کند. براون (Browne, 1895: 799) در توضیحات ابیات مثلثات سعدی هن را معادل هست دانسته‌است. ادیب طوسی (۱۳۳۴ الف: ۳۷) در شرح لهجه کازرونی قدیم، هن را معادل است دانسته و صورت کنونی آن را *he* و ریشه آن را *ah-* اوستایی می‌داند. وی در مقاله دیگر خود (۱۳۳۴ ب، ۱۸۵) در شرح مثلثات سعدی ضمن ارجاع به مقاله قبلی خود، توضیحی عجیب آورده‌است: «*he = he = هست* از ریشه *ah* ... در یک مورد به جای *he* هن آمده و گویا در این مورد سعدی تحت تأثیر گویش شیرازی واقع شده [!] و شاید هم اشتباه از نساخ است». این توضیح نشان می‌دهد ادیب طوسی اصولاً هن را گونه‌ای نادرست و ناشی از اشتباه کاتب می‌دانسته‌است. وی (۱۳۳۴ الف: ۱۵۳) در حاشیه شرح مثنوی سه گفتار شاه‌داعی، هم در مورد *hen* توضیحاتی دارد و هم در مورد *en*؛ اما این توضیحات تقریباً قابل اعتنا نیستند: «*hen* سوم‌شخص مفرد ربطی». وی سه گونه *hi, he, hen* (i, e, en) را برای این فعل برمی‌شمارد که روشن نیست گونه *i* را از کجا به این مجموعه افزوده‌است. افزون‌براین

صرف صیغه سوم‌شخص جمع را نیز *hon-d* می‌داند که در اشعار شاه‌داعی مشاهده نشد. وی (همان‌جا) *-en* را جزئی از صرف صیغه‌های مضارع می‌داند. وی *-en* را مختص صیغه‌های مفرد می‌داند که پس از شناسه به بن مضارع متصل می‌شود و صرف فعل «خواستن» را برای نمونه در صیغه‌های مفرد و جمع می‌آورد؛ برای نمونه: *mixohem(en)* (می‌خواهم)، *mixohe(n)* (می‌خواهی)، *mixohet(en)* (می‌خواهد). به ادعای وی پس از صیغه‌های جمع *-on* اضافه می‌شود: *mixohim(on)* (می‌خواهیم)، *moxohit(on)* (می‌خواهید)، *mixohont(on)* (می‌خواهند) که روشن نیست این گونه‌ها را به صورت «من‌عندی» ساخته یا واقعا در نسخه‌ای مشاهده کرده‌است. وی در شرح «کان‌ملاحت» نیز به همین مقاله ارجاع می‌دهد و هن را است معنی می‌کند (همو، ۱۳۴۴: ۲۵۴). صادقی (۱۳۹۱: ۲۱) در توضیح یکی از ابیات مثلثات سعدی آورده‌است: «هن یعنی هست ... ضبط هه در دو نسخه نشان می‌دهد که این کلمه در دوره‌های بعد با از دست دادن صامت پایانی خود، کوتاه شده‌است». بنابراین از نظر صادقی هن گونه اصلی لغت است.

فیروزبخش (۱۳۹۰: ۳۵۶) در مقاله‌ای در شرح برخی از ابیات شمس پُرس ناصر نوشته‌است: «[هن] فعل مضارع سوم‌شخص مفرد از بودن به معنی است ... فعل است در متون فارسی-یهودی منطقه فارس به دو صورت *hynd* و *hyst* آمده‌است. احتمال دارد *hen* تحول یافته صورت نخست باشد، با حذف همخوان */d/* از پایان آن که در این گویش شایع است». منبعی که فیروزبخش در مورد فارسی-یهودی به آن ارجاع می‌دهد، مقاله شاکد با عنوان «طبقه‌بندی ویژگی‌های زبانشناختی در متون اولیه فارسی-یهودی» است. شاکد در این مقاله چند عنصر زبانی را به عنوان شاخص در نظر گرفته و بدین ترتیب با سنجش آنها میان متون حوزه خوزستان، فارس، بخارا، افغانستان و دندان‌اویلیق تمایز قائل شده‌است. یکی از عناصر بررسی شده وی فعل «است/هست» بوده که در متون حوزه‌های جغرافیایی مختلف بدین ترتیب ذکر شده‌است: *hyst* در خوزستان، *hyst* و *hynd* در فارس، *hst* در بخارا و دندان‌اویلیق و در متون حوزه افغانستان هم مشاهده نشده‌است (Shaked, 2009: 453). آنچه با توجه به بررسی متون فارسی-یهودی به دست می‌آید کاربرد *hnd* و *hēnd/hynd* به عنوان فعل مضارع سوم‌شخص جمع «هست» است. تنها نمونه *hynd* در صیغه سوم‌شخص مفرد مطابق بررسی‌های نگارنده در مناظره فارسی-یهودی است به شرح زیر:

Ar.gl I: hq 'n *hynd* ymn pdyš ystyd' hwm

پاول (paul, 2013: 165) این جمله را در قالب *ad ensume* جمع تحلیل کرده‌است؛ یعنی جمله‌ای که از نظر ساختار دستوری نیاز به فعل مفرد دارد؛ اما به دلایل معنایی، فعل به صورت

جمع می‌آید. همو (۱۶۸) این جمله را چنین معنی کرده‌است: «حق آن [چیزهایی] هستند که من بر آن ایستاده‌ام». در جملات قبل و بعد هم برای hq فعل مفرد hyst به کار رفته‌است:

<p>A1. F12: hq 'kwj' hyst wkwd'm hyst w nzyk yky hyst ... G1: hq 'n hynd ymn pdyš 'ystyd' hwm wb'tyl G2: n hyst kw tw pdyš 'ystydh hy</p>	<p>حق کجا هست و کدام هست و نزدیک که هست ... حق آن هینده که من به آن ایستاده^(۱)م و باطل آن هست که تو بدان ایستاده‌ای</p>
<p>(ḥaq əkujā hēst ō kadām hēst ō nazdīk ī kē hēst ... ḥaq ān hēnd ī man padiš ēstēda hōm ō bāṭil ān hēst kū tō padiš ēstēdah hē)</p>	

غنی (۱۳۸۸: ۱۴۵) نیز در حاشیه این جمله به نقل از زاهدی نوشته‌است: «فعل جمع به جای مفرد آمده‌است». پاول (2014: 118) شناسه‌های زمان مضارع را برای سوم‌شخص مفرد -yd /ēd/ و برای سوم‌شخص جمع -ynd /ēnd/ ذکر کرده‌است. گیندین (Gindin, 2014, vol.III: 135) می‌نویسد: «در فارسی نو متقدم مانند فارسی-عبری متقدم برای سوم‌شخص مفرد همواره فعل hst/hyst به کار رفته و برای سوم‌شخص جمع hynd که در برخی موارد به صورت h^ay^and ضبط شده‌است». وی در تمایز میان بخش فرارودانی و جنوب غربی تفسیر حزقیال می‌افزاید: «در بخش شمالی تفسیر همواره hst برای مفرد و hnd برای جمع آمده‌است؛ اما در بخش جنوبی برای مفرد hyst و برای جمع hynd» (ibid: 134) (برای دیدن شمار دقیق کاربرد این افعال نک. همان‌جا: پاورقی ۶۵۲). برای روشن شدن مطلب نمونه‌هایی از فعل hynd/hnd می‌آید:

<p>EZ: 18: 23: 'yš'n mwstḥq hnd (ēšān? mustaḥaq hēnd)</p>	<p>ایشان مستحق هند (هستند)</p>
<p>EZ: 18: 4: hm' j'nyh' p' mn hnd ... 'yš'n čwn j'n pydr ... mr' hnd (hama jānīhā pa man hēnd ... ēšān? čun jān-ī pidar ma-rā hēnd)</p>	<p>هما (همه) جانیها (جان‌ها) پا (به سوی) من هند (هستند)... ایشان چون جان پدر مرا هند (آنها مانند جان پدر من هستند)</p>

در بخش جنوبی تفسیر حزقیال hnd اغلب به صورت hynd دیده می‌شود:

<p>EZ: 32: 30: 'nj' hynd 'mr'n (ānjā hēnd amrān)</p>	<p>آنجا هیند امران</p>
<p>EZ: 32: 2: 'yn'n b ḥyw'n p'dy'wnd hynd (ēnān 2 ḥaywān-ī pādyāwand hēnd)</p>	<p>اینان ۲ حیوان پادیاوند هیند</p>

بنابراین به نظر می‌رسد شاکد براساس تنها یک نمونه بسیار مشکوک که پژوهشگران بعدی نیز نپذیرفته‌اند، فعل *hynd* را مفرد و معادل «هست» در نظر گرفته و آن را گونه خاصی از فعل *hyst/hst* پنداشته‌است.

فاموری (۱۳۹۲: ۱۰۶) گونه‌های *e* (مشابه فارسی گفتاری)، *an*، *he* و *n* را برای فعل «است/هست» در شیراز و نواحی اطراف فارس امروز نشان می‌دهد. وی *e* را بازمانده *he* و هر دو را از ریشه *ah* می‌داند. وی در ادامه *hen* را در گویش قدیم شیراز «حاصل ترکیب *he* و *an*؟» (صورتی از *ast*?) می‌داند. وی (همان: ۱۰۷) می‌افزاید که *an* (به معنای است) «زمانی به کار می‌رود که موصوف یا همان مسند دستوری، به ناملفوظ ختم شود. در غیر این صورت فعل ربطی به شکل *e* به کار می‌رود. وقتی فعل *an* به موصوف اضافه شود، کسره بدل از *e* ناملفوظ حذف می‌شود و هجای آخر کلمه تکیه می‌گیرد: *bad-mazz-an* (بد مزه است) ... گفتنی است که استفاده از این ساخت نزد نسل کهن شیرازیان حصر حاضر را نداشته و کلمات فراوانی را در بر می‌گرفته: *bas-an* (بس است)». وی سپس به کاربرد *n* به عنوان فعل کامل «است» می‌پردازد. مطابق گفته‌های وی «در این مورد [زمان و مکان] فعل به شکل *n* به کار می‌رود: *injâ-n* (اینجا است)». وی (همان: ۱۰۸) در ادامه نمونه‌های این فعل را از گویش قدیم شیراز می‌آورد که با توضیحات وی همخوانی ندارد. به نظر می‌رسد برخلاف نظر وی کاربرد *an* یا *n* بیش از مفهوم جمله به بافت آوایی بازگردد.

بنابراین به نظر می‌رسد تمامی پژوهشگران معتقدند هن به نوعی با صیغه سوم شخص مفرد فعل *h*- مرتبط است؛ به عقیده نگارنده هن و تکواژگونه آن «ن» در اصل همان گونه قاعده‌مند سوم شخص مفرد مضارع فعل *h*- (*h-ēd*) است که دچار انواعی از تحولات آوایی شده است که در ادامه سعی خواهیم کرد براساس داده‌های موجود این فرضیه را تبیین نماییم.

۳- بحث و بررسی

۳-۱- فعل *h*- (ماده مضارع «بودن») در فارسی نو

«بودن و وجود داشتن» در زمان حال (مضارع) در دوره میانه به دو صورت بیان می‌شده‌است: ۱/ با ماده مضارع *b(aw)* (> فارسی باستان: *bav-*)؛ ۲/ با ماده مضارع *h*- (> فارسی باستان: *ah-*) (نک. Cheung, 2007: 152-153). در فارسی نو متقدم ماده مضارع *b(aw)* و کمی بعد در کنار آن «باش» (> فارسی میانه: *bāš*) از ماده آینده ایرانی باستان **bāv-šya* (منصوری،

۱۳۸۷: ۵۶) به کار می‌رفته‌است (نک. Josephson, 2003: 79). مادهٔ مضارع h در فارسی نو به دو صورت کاربرد داشته‌است: ۱/ با h- آغازی: هم، هی، است/ هست، هیم، هید، هند؛ ۲/ بدون h- آغازی: م، سی، است، یم، ید، ند. «هست» (> فارسی میانه: hast [هزوارش: 'AYT] > ایرانی باستان: *has-ti) با h- آغازی غیراشتقاقی، ظاهراً از روی *hand (فعل مضارع، سوم شخص جمع) ساخته شده‌است (منصوری، ۱۳۸۷: ۳۲). در دورهٔ نو از تک‌صیغهٔ «هست» صورت‌های صرفی «هستیدن» نیز ساخته شد.

۳-۲- فعل h- در گویش کهن شیراز

فعل h و صیغه‌های مختلف آن در گویش قدیم شیراز کاربردهای متنوعی دارند. صیغه‌های مختلف فعل h- در بسیاری از متون بازمانده از گویش کهن شیرازی به کار رفته‌است؛ از جمله دیوان شمس پُس ناصر، اشعار شاه‌داعی شیرازی، مثلثات سعدی و ... در این پژوهش با توجه به اینکه اشعار شاه‌داعی شیرازی فعلاً بزرگ‌ترین پیکرهٔ موجود و تنها کتاب تصحیح، منتشر شده و در دسترس خوانندگان به گویش قدیم شیرازی است و ماهیار نوایی (۱۳۶۵: ۵۹۳) و صادقی (۱۳۹۱: ۷) درستی بیشتر برگردان‌های آن را تاحدی تأیید نموده‌اند، کاربردها و گونه‌های مختلف فعل h- و سپس «هن» را براساس این متن واکاوی خواهیم نمود. خلاصهٔ این کاربردها در جدول زیر آمده‌است:

صیغه‌های فعل h- در گویش قدیم شیراز

جمع	مفرد	شمار ←	↓ شخص
هیم /h-em/	هم /h-em/ آهم /â-hem/ م /em/	اول	
هیت /h-et/	هه /h-e/ هسته /hest-e/	دوم	
هند /h-end/ هستند /hest-end/ ند /end/	هست /hest-est/ آهست /â-hest-est/ هن /hen/ هه /h-e/ هه /e/ (نادر) ین /en/ ن /n/ (نادر)	سوم	

آنچه در جدول آمده براساس کاربرد افعال در متن بوده‌است؛ اما به قیاس می‌توان گونه‌های مختلف صیغه‌ها را بازسازی کرد که نگارنده از چنین کاری پرهیز داشته‌است. آنچه روشن است اینکه فعل «است» (بدون h-آغازی) و صیغه‌های آن در این گویش کم‌کاربرد بوده‌است؛ اما کم بودن گونه‌های برخی از صیغه‌ها احتمالاً به دلیل کم‌کاربرد بودن آن صیغه در اشعار است و نمی‌تواند دلیل بر کاربرد نداشتن گونه‌های دیگر در گویش باشد. به غیر از «هن» و تکواژگونه‌های آن که در ادامه مقاله مستقلاً به آنها می‌پردازیم، نمونه‌هایی از کاربرد افعال بالا در ادامه می‌آید:

اول شخص مفرد										
mo	xo	<i>h-em</i>			parde	(ب۴۸)				
من	خود	هستم			پرده					
معنی: من خود پرده هستم										
va	rah-ē del	čo	na- š- em	fâreq	<i>h-em</i>	az	rah- dâr	o	Bâj	(ب۹۰)
به	ره دل	چو	نشم	فارغ	هستم	از	ره‌دار	و	باج	
معنی: به راه دل چون نروم، از راه‌دار و باج فارغ هستم										
benī	ke	čo-še	kamē	<i>â- hem- en</i>	mo	vâdome	čāš	(ب۱۸۲)		
ببین	که	چگونه اش	کمین	هستم	من	بادام	چشم			
معنی: ببین که چگونه به کمین هستم بادام چشم او را										
mo	sâl XORde- ye	ešq			O	<i>malâmat- em</i>	(ب۱۳۳)			
من	سالخورده	عشق			و	ملامت ام				
معنی: من سالخورده عشق و ملامت هستم										

دوم شخص مفرد							
to	<i>h-ē</i>	ke	zât-e	to	yektâ	hen	(ب۲)
تو	هستی	که	ذات	تو	یکتا	است	
معنی: تو ای (هستی) که ذات تو یکتا است							

e	xodâ	ī	bas-en	ke	Peyvaste	<i>hest-e</i>	az	hâle	âšeqân	âgah	(ب۴۴۷)
ای	خدا	این	بس است	که	پیوسته	هستی	از	حال	عاشقان	آگاه	
معنی: ای خدا! این بس است که پیوسته از حال عاشقان آگاه هستی)											

سوم شخص مفرد																		
h	kas	g	<i>â-hest-em</i>	xabar	a	x	k	rō	me-	š	ne-	k	ha	o	šax	owsa	xō	۴۰ ب)
ar		o		ar	z	o	e	y-	be-	a	miv-	e	st	y	so	ne	ni	(۶)
هر	کس	گ	هست	خبر	از	خ	که	رو	می-	ر	نمی-	که	ه	او	شخ	افسانه	خوا	
		ف	تم			ود		ی	بینم	و	پسند		س	ص	ص		نی	
معنی: هرکس گفت و دعوی کرد که از خود خبرم هست که روی او را می‌بینم، روی او را نمی‌بیند؛ بلکه او افسانه‌خوانی است																		
tajalliyâte				to	<i>hest</i>		az			šoyun		tō		gūyâ				(ب۶)
				تو	هست		از			شئون		تو		گویا				
معنی: تجلیات تو از شئون تو گویا ست																		

اول شخص جمع									
ke	zenye	<i>h-em</i>	ana	ī	âlamō	goyâ	va	omið	(ب۱۱۴)
که	زنده	هستیم	در	این	عالم	گویا	به	امید	
معنی: که زنده‌ایم در این عالم گویا به امید									

دوم شخص جمع								
ayar	rafiqe	mō	<i>hēt-en</i> (۲)	O	mō	dalile	šōmâ	(ب۳۸)
اگر	رفیق	من	هستید	و	من	دلیل	شما	
معنی: اگر رفیق من هستید و من راهنمای شما هستم								

سوم شخص جمع					
<i>hest-end?/hest-and?</i>	Mardom	ranzani	(ب۴۰۹)		
هستند	مردم	رنزنی			
معنی: مردم رنجان هستند/ مردم آزار هستند					
vâ	vasle tō	<i>h-end-o-šân</i>	xabar	nē	(ب۴۸۱)

نیست		خبر		هستند و شان		وصل تو		با		
معنی: با وصل تو هستند و خبرشان نیست/ خبر ندارند										
(ب ۸۹)	raqib	vo	mō	yare	dur	ham- ēnd- ēn	Az	o	ham- ēnd	vâ
	رقیب	و	من	یار	دور	همند	از	و	همند	با
معنی: یار من و رقیب با هم‌اند و از هم دورند										

از میان صیغه‌های بالا موضوع مقاله حاضر، صیغه سوم‌شخص مفرد است که در ادامه مقاله به آن خواهیم پرداخت.

۳-۳-۳ کاربردهای فعل «هن» و گونه‌های آن در گویش کهن شیرازی

همان‌گونه که پیش‌تر نیز گفتیم در همه فرهنگ‌ها و حاشیه‌هایی که بر متون نوشته‌اند، «هن» را همان «است» دانسته‌اند؛ «هن» در بسیاری از متون بازمانده از گویش کهن شیرازی به کار رفته‌است (برای فهرست این متون نک. ماهیار نوایی، ۱۳۷۴: ۲۷-۲۸). در اینجا به دلایل پیش گفته، فعل «هن» را براساس کاربردهای آن در شعر شاه‌داعی شیرازی بررسی خواهیم کرد. به‌طور کلی می‌توان «هن» را به سه صورت در اشعار شاه‌داعی و آثار دیگر گویش شیرازی کهن مشاهده کرد: ۱. با h- آغازین (کامل با n): (هن) /hēn?/؛ ۲. با h- آغازی (ناقص بی n): (هه) /he/ (به‌ندرت ه /e/؛ ۳. بدون h- آغازین: (هن) /-ēn?/ (به‌ندرت ن /n/). «هن» همواره به‌عنوان عامل ربط (فعل ربط) به کار رفته و معنی «است» می‌دهد. «هه» نیز کاربردی جز عامل ربط ندارد؛ اما «ین» از نظر کاربرد، معنی و نقش دستوری بسیار متنوع‌تر از گونه اصلی خود است. در ادامه جداگانه موارد کاربرد «هن»، «هه» و «ین» را بررسی خواهیم کرد.

۳-۳-۱- کاربرد «هن»

«هن» در متون بررسی‌شده این مقاله تنها به‌عنوان عامل ربط / فعل ربطی به کار رفته‌است که در ادامه نمونه‌هایی از آن ذکر می‌شود. از نظر رسم‌الخط «هن» گاهی پیوسته به کلمه قبل از خود نوشته شده‌است. از آنجاکه پیوستگی و جدایی «هن» به کلمه قبل از خود تابع قاعده خاصی نیست، به نظر نمی‌رسد تأثیری در تلفظ و ساختار صرفی کلمه یا ساختار نحوی جمله داشته باشد:

extiyâre to	če-či	hen	ke	var-ân	hen	dâ'i	(ب ۱۶۰)
اختیار تو	چه چی	هست	که	بر آن	است	داعی	
معنی: اختیار تو چه است که داعی بر آن [اراده] است (باشد؟)							
čo	bolhasan	Hen	heyroni	čo	bu'ali	hen	nâdoni
چو	بوالحسن	است	حیرانی	چو	بوعلی	است	نادانی
معنی: زیرا ابوالحسن اشعری حیرانی است و بوعلی سینا نادانی است							
hadise tan	če	hen-o	jân-o	jân-e jân	zez	ham	(ب ۱۷۱)
حدیث تن	چه	است و	جان و	جان جانان	نیز	هستم	
معنی: حدیث تن چه است و [حدیث] جان و جان جان نیز هم [چیست؟]							
ke	sorâhîš	hen	az	qonče-vo	az	lâle	eyâq
که	صراحیش	است	از	غنچه و	از	لاله	ایاغ
معنی: که صراحیش از غنچه است و پیاله‌اش از لاله							

در بسیاری از مواردی که «هن» پس از ادات پرسش قرار گرفته، به آن چسبیده‌است؛ نظیر کهن /kō-hen/ (کجاست؟) (ص ۱۴)، چهن /čē-hen/ (چه است؟) (ص ۲۲)، کهن /kē-hen/ (چه زمانی است؟) (ص ۳۰).

نکته دیگر اینکه براون (Browne, 1895: 799) در توضیحات بیت ۸ مثلثات سعدی صورت «کت هنش» /ke-t hen-eš/ را آورده و آن را «که تو را هست» ترجمه کرده‌است:

عزیزی کت هنش هر دم مشش پیش							که صحبت هم ملال آرد بش از بش							
b	a	b	âr	ma	z	soh	ke	p	mado/o	da	h	he	k	azi
e	z	e	et	lâl	e	bat		e	w/aw	m	ar	n-	e-	zi
ب	ا	ب	آرد	م	نیز	ص	که	پ	مدو	د	ه	ه	ک	ازی

بدین ترتیب به نظر می‌رسد براون «ش» در «هنش» را نوعی شناسه در نظر گرفته که این صورت در ابیات داعی مشاهده نشد. اما صادقی (۱۳۹۱: ۲۱) در همین بیت «ش» را متعلق به «پش» (پیشش، نزدش) در نظر گرفته که درست‌تر است.

۳-۲-۳- کاربردهای هه

صادقی (همان‌جا) در توضیحات واژه «هن» در مثلثات سعدی، در مورد «هه» نوشته‌است: «ضبط «هه» در دو نسخه نشان می‌دهد که این کلمه [هن] در دوره‌های بعد با از دست دادن

صامت پایانی خود کوتاه شده‌است». بنابراین روشن است که صادقی «هه» را گونه‌ای از «هن» /hen/ می‌داند، نه «هست» /hest/. «هه» در آثار داعی مانند «هن» تنها به‌عنوان فعل / عامل ربط به‌کار می‌رود. برای نمونه:

hest	tavakkol	hame- šân	var	xodâ	x ^w ân-de- šon-est	ânke	he	nân	var	xodâ	(ب۶۱۴)
هست	توکل	همه- شان	بر	خدا	خواندش‌بست	آنکه	هست	نان	بر	خدا	
معنی: توکل همه شان بر خدا است و خوانده ایشان است آنکه نان (روزی) بر خدا است											

گاه مشابه فارسی نوی گفتاری عامل ربط به‌صورت کسره بیان حرکت ه /e/ نشان داده می‌شود که شاید گونه‌ای از «است» /est/ با حذف st باشد؛ اما به نظر نگارنده «ه» در این کاربرد گونه‌ای از «هه» /he/ با حذف h آغازی است:

jesm	ke	az	oy	zer-e korsi-š	gōy	zât-e boruj-en	va	savabet	be-joy	(ب۶۵۰)
جسم	که	از	اوی	زیر کرسیش	گوی	ذات بروج است	و	ثوابت	بجوی	
معنی: جسمی که زیر اوی [= عرش] است، آن را کرسی بگوی. کرسی ذات‌البروج و فلک ثوابت است، بجوی تا بدانی										

امروزه he و e- نیز هنوز در گویش شیراز و اطراف آن به‌عنوان عامل ربط به‌کار می‌روند (فاموری، ۱۳۹۲: ۱۰۶).

۳-۳-۳- کاربردهای «هن»

«هن» در گویش قدیم شیراز کاربردهای متعددی دارد؛ برخلاف «هن» که تنها به‌عنوان عامل ربط استفاده می‌شود. در ادامه مقاله به بررسی این کاربردها خواهیم پرداخت.

۳-۳-۴- «هن» به‌عنوان عامل ربط

نخستین کاربرد «هن» در جایگاه عامل ربط و معادل «است/هست» در گویش معیار است. برای نمونه:

xōš-en	tavâzo'-e dâ'i	pēš-ē to-	vō	zolfet	(ب۴۴)	
خوش است	تواضع داعی	پیش تو	و	زلفت		
معنی: خوش است تواضع داعی پیش تو و زلفت						
dard-e ešq-e	mō-š-en	az	hosn-o	jamâl-e to	devâ	(ب۴۷)
درد عشق	من را هستش	از	حسن و	جمال تو	دوا	
معنی: درد عشق من را از حسن و جمال تو دواست [استش]						

در نمونه‌های بالا «ن» دقیقاً به‌عنوان عامل ربط و در معنی «است» به‌کار رفته‌است. اگر نویسه قبل از «ن» از نویسه‌هایی باشد که به بعد از خود متصل می‌شود، «ن» حتماً به آن متصل می‌شود، مانند شواهد بالا؛ اما با توجه به عدم امکان اتصال به مابعد در برخی نویسه‌ها «ن» هم جدا نوشته شده‌است: وجودِ /vojud-en/ (وجود است) (ص ۵۴)، جیازن /jiyâz-en/ (جایز است) (ص ۱).

۳-۳-۵- کاربرد «ن» به‌عنوان تکواژ تهی

کاربرد دیگر «ن» به‌عنوان تکواژ تهی است. به‌عبارت‌دیگر، در این کاربرد، بود و نبود «ن» تفاوتی در سطح معنای و ساخت‌واژی واژه‌ای که به آن متصل می‌شود ندارد. نکته دیگر اینکه «ن» در این کاربرد تنها به فعل متصل می‌شود، ولی نه به‌عنوان تکواژی تأثیرگذار. «ن» به همه گونه‌های فعل در همه وجه‌ها در زمان مضارع و ماضی، افعال اسنادی و غیراسنادی و حتی در ساخت ارگتیو (کنایی) به‌صورت مثبت و منفی در همه صیغه‌ها می‌چسبد، ولی تاجایی که به نظر می‌رسد، تأثیری در آنها ندارد؛ نمونه‌هایی از این کاربرد در ادامه آمده‌است:

aqarče	bim-e sar-en	na-čaxam-en?/načxam-en?	ke	na	koy-e ešq	češ-eš	bavât-en	xîre	del-eš	bavât	dalîr	(ب ۱۳۲)
اگرچه	بیم سر است	نمی‌جنگم	که	در	کوی عشق	چشمش	باشد است	خیره	دلش	باشد	دلیر	
معنی: اگرچه بیم سر است، اما نمی‌جنگم؛ زیرا در کوی عشق، چشم باید خیره و دل دلیر باشد												

در این نمونه «ن» به انتهای فعل «نچخم» (نمی‌جنگم) (اول شخص مفرد، مضارع) اضافه شده، ولی معنایی به آن اضافه نکرده و تغییری از نظر دستوری هم در آن نداده‌است. ماده مضارع، «چخ» و شناسه «م» است. در مضارع دوم نیز فعل «باید» که صیغه سوم شخص مفرد مضارع است، یک بار به‌صورت «بواتن» (با تکواژ تهی «ن») و یک بار به‌صورت «بوات» (بدون تکواژ) آمده‌است و تفاوتی نیز بین آن دو مشاهده نمی‌شود.

aqar	rafiq-e mo	hit-en	va	mo	dalil-e šoma	mo	mi-šem-en	xo	va	rah	nist	goš-e mo	z-il-e šomâ	(ب ۳۸)
اگر	رفیق من	هستید	و	من	دلیل شما	من	می‌شوم	خود	به	راه	نیست	گوش من	فرمانبردار شما	
معنی: اگر رفیق من هستید و من راهنمای شما هستم، من خود به ره می‌شوم (می‌روم) و گوش من فرمانبردار شما نیست														

در مصراع اول شاهد بالا «ن» به فعل «هیت» (هید/اید) که خود مانند «ن» عامل ربط/ فعل اسنادی است، چسبیده و در مصراع دوم «می‌شوم» (می‌شوم) که فعل لازم و صیغه اول شخص مفرد مضارع است.

xodây	râ	ma-hel-it-en	amâ	na	hejron-e xo	qaraz	ze	alam-o adam	če-hen?	vesâl-e šomâ	(ب۳۴)
خدای	را	مه‌لید	ما	در	هجران خود	غرض	از	عالم و آدم	چیست	وصل شما	
معنی: برای خدا مه‌لید (رها مکنید) ما را در هجران خود، غرض از آدم و عالم چه است؟ وصل شما											

در نمونه بالا «مه‌لید» فعل نهی از مصدر «هلیدن» است که همراه با «ن» تهی آمده است.

az	har	šeq-i	ke	bu	va	tariq-i	ke	mo-m dēd-en	(ب۳۲)
از	هر	شقی	که	باشد	و	طریقی	که	من دیده‌ام	
معنی: از هر گروه و طریقی که من دیدم، پروردگارا جزای خیرشان از تو حواله باد									

در شاهد بالا «مدم» فعلی با ساختار ارگتیو/کنایی (نک. نوروزی، ۱۳۹۱) در صیغه اول شخص مفرد ماضی گذراست که «ن» به انتهای بخش فعلی آن متصل شده است.

vâ	ham-ēnd-o	az	ham-ēnd-en	dūr	yâr-e mō	vo	raqib	(ب۸۹)
با	هم‌اند	از	هم‌اند	دور	یار من	و	رقیب	
معنی: یار من و رقیب، با هم‌اند و از هم دورند								

در نمونه بالا می‌توان به وضوح تهی بودن تکواژ «ن» را دید؛ دو فعل که از نظر ساختار و معنا کاملاً یکسان هستند، یکی با «ن» (اندن) (= آند/ هستند) و یکی بدون «ن» (اند) (= آند/ هستند) آمده بدون اینکه بود و نبود «ن» تأثیری در معنای دستوری یا ویژگی‌های صرفی این افعال داشته باشد. در صورتی که در مصراع دوم «ن» در عبارت «فراتن» (فرات است) کاملاً نقش عامل ربط/ فعل اسنادی را بر عهده دارد.

نمونه‌های این افعال در دیوان شاه‌داعی بسیار زیاد است؛ به همین دلیل به ذکر چند مورد بسنده می‌شود: نگنجتن /na-gonj-ēt-en/ (نَگنَجَدَن) (ص ۱۸)، نمی‌شیتن /ne-mīš-īt-en/ (نمی‌شید/ نمی‌شوید+ن) (۲۳)، نیوتن /na-būt-en/ (نَبُودَن) (ص ۵۴)، نویستن /nevīs-ēt-en/ (نویسدَن) (ص ۶۴)، ببینستن /bē-bīn-īt-en/ (ببینید+ن) (ص ۶۵)، بوتن /būt-en/ (بود+ن) (ص ۱۰۸، ۱۲۱)، می‌گوتن /mē-gūt-en/ (می‌گوید+ن) (ص ۱۱۹) و ...

۳-۳-۶- «ن» به‌عنوان فعل کمکی (غیرقطعی)

در برخی از شواهد به نظر می‌رسد «ن» در جایگاه فعل کمکی «است» در ساخت ماضی نقلی به کار رفته‌است:

har-kē	az	lezzat-e tan	bebdaret	a-jjān	<i>rast-en</i>	(ب ۲۱۷)						
هر که	از	لذت تن	بگذرد	از جان	رسته است							
معنی: هر که از لذت تن بگذرد، از جان رسته است												
ma qar	va-jān	beron it	as b-e del	na-arse -ye ešq	ke	dīr	a-kār	<i>avet-en</i>	šahr ox	va	pīl-e šomā	(ب ۴۰)
مگر	به جان	برایتید	اس ب دل	در عرصه عشق	که	دیر	به کار	افتاده است	شهرخ	و	پیل شما	
معنی: مگر اسب دل را به جان در عرصه عشق برایتید که شهرخ و پیل شما دیر به کار افتاده است												
sāle k	atvār-e	roz-e hejr-o	šew-e vasl	bedāna d	ruzegār i	na	rah-ē ešq	k e	<i>bu t-en</i>	mort āz	(ب ۱۹ ۳)	
سالک	اطوار	روز هجر و	شب وصل	بداند	روزگاری	در	ره عشق	که	بوده است	مرتااض		
معنی: سالک اطوار روز هجر و شب وصل را می‌داند؛ زیرا که روزگاری در راه عشق مرتاض بوده است												
morda m-om	entezar -e vasl	madeh	ke-š	<i>be-gof-en</i>	ke	del	sabur-e to	hen	(ب ۴۲ ۰)			
مردم م	انتظار وصل	مده	که ش	بگفته است	که	دل	صبور تو	است				
معنی: مردم، مرا انتظار وصل مده، چه کسی گفته است که دل صبور تو است؟												

در نمونه‌های بالا با توجه به ساختار نحوی جمله، فعل ماضی نقلی لازم به نظر می‌رسد و شاید «ن» در معنای «است» توانسته جای این فعل را به‌عنوان فعل کمکی ماضی نقلی بگیرد. آنچه این فرض را تقویت می‌کند کاربرد امروزین *-en* در برخی از گویش‌های فارس است. برای نمونه در صیغه سوم‌شخص مفرد ماضی نقلی و ساخت‌های نقلی منشعب از آن در گویش گروش *-en* در جایگاه فعل کمکی «است» به کار می‌رود: *ūšt-ād-ag-en* (ایستاده‌است)، *dow-ed-ag-en-bod-a* (دویده بوده‌است)، *ma-raw-ag-en-bod-a* (می‌رفته‌است) (عمادی، ۱۳۸۴: ۸۰-۸۱). در گذشته نقلی فعل‌های مرکب و پیشوندی، می‌توان در پایان همه صیغه‌ها -*en* را افزود (همان: ۸۳):

yâd-om-geft- ag-en	یاد گرفته‌ام (یادم گرفته‌است)	yâd-en-geft- ag-en	یاد گرفته‌ایم (یادمان گرفته‌است)
yâd-et-geft- ag-en	یاد گرفته‌ای (یادت گرفته‌است)	yâd-u-geft- ag-en	یاد گرفته‌اید (یادتان گرفته‌است)
yâd-i-geft- ag-en	یاد گرفته‌است (یادش گرفته‌است)	yâd-eš-geft- ag-en	یاد گرفته‌اند (یادشان گرفته‌است)

البته باید توجه داشت که ساخت ماضی نقلی در گویش قدیم شیراز مشابه فارسی نو با

صفت مفعولی و صرف صیغه‌های «استیدن» شکل می‌گرفته:

qar	<i>bod-est-am</i>	ašeq	mahâli	nī	ke-hen	ōy	ke-š	na	sar	xiyâli	nī	(ب ۴۱۰)
اگر	بوده‌استم	عاشق	محالی	نیست	کیست	او	که ش	در	سر	خیالی	نیست	
معنی: اگر عاشق بوده‌ام، کار محالی نیست، چه کسی است که او را در سر خیالی نیست												
	<i>šast-est-ē</i>		Na	dīde-vo	dēl-o		jân					(ب ۴۵۵)
	نشسته‌استی		در	دیده و	دل و		جان					
معنی: نشسته‌ای در میان دیده و دل و جان عاشقان												

بنابراین شاید شواهدی که با «ن» به‌عنوان فعل کمکی ماضی نقلی شکل گرفته، شواهدی یقینی نباشد. افزون‌براین گاهی «است» و «ن» هر دو با هم در جایگاه فعل کمکی ماضی نقلی به‌کار رفته‌اند:

ke	âqebat	va	ja'i	mi-rasē	kojâ	hē	banī	xodâš	va'de	<i>dad-est-en</i>	ō	hen	nâčâr	(ب ۱۵۳)
که	عاقبت	به	جایی	می‌رسی	کجا	هست	می‌بینی	خداش	وعده	داده‌است	و ایدون	است	ناچار	
معنی: که عاقبت به جایی می‌رسی، کجا هست، می‌بینی / خدا به آن وعده داده‌است، ایدون است به ناچار														

در نمونه بالا «دَدِستَن» هم دارای فعل کمکی «است» و هم «ن» است که به نظر می‌رسد کارکرد اصلی برای «است» باشد.

۳-۳-۷- مقایسه کاربرد «هست»، «هن» و «ن»

روشن است که «هست»، «هن» و «ن» در کاربرد ربطی خود، نقش یکسانی دارند. اما ذکر دو نکته در مقایسه آنها ضروری است:

۱. همان‌گونه که از شواهد بالا روشن است، کاربردهای «ن» که خود تکواژگونه‌ای از «هن» است، از نوع اصلی خود (هن) بیشتر است؛ اما در کاربرد فعلی آنها نیز شاید تفاوتی وجود دارد که خود را در سطح آوایی نمایش می‌دهد: «ن» در کاربرد فعلی خود به کلمات مختوم به صامت می‌چسبد، اما معمولاً پس از کلمات مختوم به مصوت، «هن» می‌آید:

tâ mō vâ mī-hel-ēm čāš, ōy be-šot-est/ nazar-eš tīz- en-o xō hen sayyâh	تا مَه وَا می‌هَلِم چَش، اُی بَشْتَسْت/ نَظَرش تِیزَن و خَه هِن سیاح (ب۹۴) (تا من چشم بر هم می‌نهم، او شده‌است (رفته‌است)، نظرش تیز است و خود، رهسپار و تندروست
---	---

در شاهد بالا پس از واژه tīz از آنجاکه مختوم به صامت است، عامل ربط «ن» آمده‌است؛ اما پس از xō که مختوم به مصوت است، عامل ربط «هن» (یادآوری می‌شود که بنا بر رسم-الخط گویش قدیم شیرازی، «ه» هنگامی که در انتهای واژه قرار می‌گیرد، در بسیاری از موارد، بیانگر مصوت ̄ (ضمه کشیده) است؛ مانند ه بیان حرکت فارسی معیار در واژه‌هایی مانند نامه، خانه و ...). شواهد دیگر نیز مؤید همین الگوی آوایی است:

čēš-et na âlam-e surat va-sân-e dehliz-en/ del-e tō hen ana māni va-sân-e hejle-y-e bâr	چَشِت نه عالم صورت وسان دهلِیزَن/ دل تو هِن انه معنی وسان حَجَلَه بار (ب۱۴۵) (چشم در عالم صورت تو مانند دهلِیز (راهروی ورودی) است و دل تو در عالم معنی مانند حَجَلَه بار و بزم حضور است)
θoxō hen dām-o dāne ma'refat-en/ mō-m hovâ hēc zolf-o xâl-ī nē-y-a	تُخَه هِن دام و دانه معرفتَن، مُم هُوی هیچ زلف و خالی نی (ب۴۱۱) (سخن دام است و دانه معرفت است، مرا هوای هیچ زلف و خالی نیست)
kē yek haqiqat-en va- 'e'tebâr-e aql do hen/ va ešq aqar bē-š-ē vâ rah-ē ze dâr-o ma-dâr	که یک حقیقتن و اعتبار عقل دو هن/ و عشق اَغر بَشَه ره وارَهه ز دار و مدار (ب۱۴۰) (که یک حقیقت است، به اعتبار عق دو است؛ به عشق اگر راه بروی، از دار و مدار می‌رهی)

در شواهد بالا نیز «ن» پس از کلمه مختوم به صامت (دهلیز، معرفت و حقیقت) و «هن» پس از کلمات مختوم به مصوت (تو، تُخَه -مانند خُو در شاهد قبل-، دو) آمده‌است. «هن» امروزه در گویش شیراز به کار نمی‌رود و کاربرد امروزی en- نیز به‌عنوان عامل ربط تا حدی با گذشته متفاوت است. امروزه en- که به صورت -an- متحول شده، به صورت ویژه پس از لغات مختوم به ه بیان حرکت /e/ به کار می‌رود: bad-mazz-an (بد مزه است)؛ xass-an (خسته است)؛ اما پس از کلمات مختوم به صامت نیز دیده می‌شود: bas-an (بس است) (فاموری،

۱۳۹۲: ۱۰۷). در یک مورد «ن» به صورت n تنها درآمده و به مصوت بلند â قبل از خود متصل شده است:

jowhar-hâ-n-o ke havâs-eš nabît/ joz na seray aql jay-i dē našît	جوهره‌آنه که حواسش نیبیت/ جز نه سرای عقل جیبی ده نشیت (ب ۶۷۰) (جوهرهایی است که حواس (ظاهری) آنها را نمی‌بیند. جز در سرای عقل، جایی دیگر نمی‌نشیند)
--	--

مطابق توضیحات واجد (داعی، ۱۳۵۳: ۵۴) «جوهره‌آنه» مرکب است از «جوهرها» ... و «ن» رابط اسنادی که به ضرورت متحرک شده و «ه» که نشان تحریک ساکن به ضمه است. از این نمونه غیرقطعی چنین استنباط می‌شود که «ن» /en/ پس از مصوت بلند قابلیت تبدیل شدن به «ن» /n/ را هم داشته است. در نمونه‌هایی که فاموری (۱۳۹۲: ۱۰۷) نقل می‌کند نیز n به‌عنوان عامل ربط، پس از مصوت بلند قرار گرفته است: kojâ-n (کجاست؟)؛ injâ-n (اینجاست).

۲. گونه‌های «هست» و «هن» هیچ‌گاه با هم به کار نمی‌روند؛ چراکه دو عامل ربط در یک جمله امکان وقوع ندارد؛ اما گونه «هست» و «ن» با هم در یک جمله به کار می‌روند که نشان‌دهنده تهی شدن کامل «ن» از کاربرد ربطی خود است. برای نمونه:

hest-en alî mohebbe xodâ-vo rasul-e oÿ	هستین علی محب خدا و رسول ای (ب ۲۳) (علی محب خدا و رسول اوست)
dâ'i hezâr sâl manâqeb kē ū xōn-ēt/ hest-en na zemn-e ī ke rasul-aš bē-goft amâ	داعی هزار سال مناقب که او خنت/ هستین نه ضمن ای که رسولش بگفت اما (ب ۲۵) (داعی هزار سال که مناقب او را بخواند، در ضمن این هست که رسول به ما گفت)
aqar tō īref-ē ot dīd-e darvīšân hest-en/ zovân bē-be dēl a-miyân âr-o az ayân vâ-pors	اغر تو عیرفه، ات دید درویشان هستین/ زوان بیه، دل آمیان آر و از عیان واپرس (ب ۱۷۰) (اگر تو عارفی و تو را دید درویشان است، زبان بپر و دل را به میان آور و از عیان واپرس)

در همه نمونه‌های بالا «هستین» مرکب از «هست» و «ن» است. با توجه به کاربرد «ن» در پیوند با بقیه فعل‌ها به نظر می‌رسد در اینجا نیز کاملاً با مفهوم تهی به عامل ربط «هست» چسبیده است.

۳-۴- hen در گویش‌های ایرانی امروز

در بسیاری از گویش‌های نواحی فارس «هن/ن» با معنای «هست/است» هنوز کاربرد دارد. برای نمونه در گویش‌های اهلی (سلامی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۲۲۰)، آسیری (همان: ۲۶۴)، شورابی (همان:

۳۱۲)، کوزرگی (همو، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۷۹-۱۷۸)، اشکنانی / پاقلاتی (همان: ۲۷۴)، دوسیرانی (همان: ۲۶۶) «هست/ است» به صورت hen و در بیخه‌ای به صورت hesse و hen (همان: ۲۷۴)، در فدای en و hen (همان: ۲۷۴) به کار می‌رود. در سُمغانی همین فعل به صورت‌های hessi و en (همان: ۲۶۸)، در گرگنایی و گاوگشکی hessi و hen و en (همان: ۲۶۸) و در نودانی به صورت hen (همو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۱۸۱-۱۸۰) و en (همان: ۲۶۸) مشاهده می‌شود. در گویش بیروکانی «است/ هست» به صورت han، در دادنجانی hen و در دُرُونکی/ مِهَبودی hena (همو، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۹۵-۱۹۴) دیده می‌شود. «هن» در گویش گراشی در شهرستان لار استان فارس «است» به صورت en به کار می‌رود (کلباسی، ۱۳۸۸: ۷۳۲). در گویش دادنجانی «نیست» به صورت ni-ne و در دُرُونکی/ مِهَبودی به صورت ni-ni به کار می‌رود (سلامی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۹۵-۱۹۴). در گویش مرودشت «است» به صورت an و در روستای رجاآباد این ناحیه به صورت en دیده می‌شود. در گویش کروش صیغه سوم شخص مفرد از مصدر bod-ag به صورت -en می‌آید (عمادی، ۱۳۸۴: ۸۴-۸۵). ذکر نمونه از همه این گویش‌ها خارج از مجال این مقاله است و به ذکر نمونه‌هایی اندک بسنده می‌شود:

e çe hen?	این چیست؟	شورابی
e xuna hen	این خانه است	
havâ sard-an	هوا سرد است	مرودشت
gohr-an	هنگام دست کشیدن از کار است	
ko-?en	کجاست؟	گراشی (لار)
bas-en	بس است	
havâ gahr-en	هوا گرم است	کروشی
i man-i kêr nay-n	این کار من نیست	

«هن/ن» در گویش‌های نواحی خارج از فارس نیز مشاهده می‌شود. برای مثال در میان گویش‌های کردی، در گورانی کُندوله‌ای «است» به صورت hîn-/han- به کار می‌رود (Cheung, 2007: 152). ریو (Rieu, 1881: 728-729) در گویش گورانی کهن نیز کاربرد «هن/ن» را نشان داده‌است. در گویش خور نیز صیغه سوم شخص مفرد فعل h- به صورت‌های has-e(n)/he دیده می‌شود (عمرانی، ۱۳۷۷: ۵۱). در گویش کلیمیان شهر یزد نیز فعل «هست» در صیغه سوم شخص مضارع به صورت -en مشاهده می‌شود (همایون، ۱۳۸۳: ۴۹). مطابق داده‌های پژوهش کلباسی (۱۳۸۸) نیز در برخی از گویش‌های جنوبی هنوز صیغه سوم شخص مفرد فعل «است»

به صورت *-en/hen* رواج دارد؛ از جمله بستگی در استان هرمزگان (= *bas-en* = بس است) *ko-* *yâ-n* = کجاست) (همان: ۱۳۱)، ثَمَلی در منطقه دشتستان استان بوشهر (= *ko-jâ-n* = کجاست) (همان: ۲۳۵)، دری یزد (= *bas-on* = بس است) (همان: ۳۰۴)، دلواری در منطقه تنگستان استان بوشهر (= *ko-yâ-n* = کجاست) / *bes-en* = بس است) / *bes-em-en* = بَسَم است) (همان: ۳۲۵)، دُمشهری در شمال میناب در استان هرمزگان (= *ko-jâ-n* = کجاست) (همان: ۳۳۵)، سیستانی (= *guj-in* = کجاست) (همان: ۴۸۹).

۳-۵- *hēd* در جایگاه سوم شخص مفرد مضارع

پس از بررسی کاربردها و معانی «هن» و گونه‌های آن در گویش قدیم شیراز، نوبت به بررسی منشأ احتمالی آن می‌رسد. همان‌گونه که پیش از این گفتیم *ast/hast* (است/ هست) برخلاف صیغه‌های دیگر فعل مضارع از پیوستن شناسه‌های مضارع به بن مضارع ساخته نمی‌شود. بلکه بدون رعایت قواعد ساخت فعل مضارع مستقیماً از صورت فارسی باستان *asti* گرفته شده و به صورت *ast/hast?* در فارسی میانه و سپس *ast/hast* در فارسی نو کاربرد یافته‌است (نک. Cheung, 2007: 152-153). اما در نمونه‌های نادری، صیغه سوم شخص مفرد مضارع فعل *h* به صورت قاعده‌مند *h-ēd* (*h*: بن مضارع، *-ēd*: شناسه سوم شخص مفرد مضارع) در فارسی میانه مشاهده شده‌است: برای مثال (به جز نمونه اول، برای بقیه نمونه‌ها از متن‌های پهلوی، ۱۳۹۱ استفاده شده‌است):

DK. VI: D10: wehdād pad passox guft ku magar az ēn <i>hēd</i> ku agar ēbār ō ahlāyīh taft hēm hagrez be ne absard hēm (Shaked, 1979: 184)	دینکرد شش: D10: وهداد گف که مگر (شاید) از این (به این دلیل) است که اگر یک بار به اهلائی (با پرهیزگاری) تفته و گرم شوم، هرگز افسرده نمی‌شوم
Wiz.āt:6: man čim ī ēn čatrang tā imrōz az ān čim rāy bē nē wizārd tā ašmā ud har kē pad ērān-šahr <i>hēd</i> bē dānēd kū andar ērān-šahr man mard ī dānag-tar hēm	گزارش شطرنج: ۶: من چم این شطرنج را تا امروز از آن سبب شرح ندادم تا شما و هر که در ایرانشهر هست، بدانند که در ایرانشهر من مرد داناتر هستم
Wāz.ādur:15: ud ka-š ... xward ēstēd ud dast andar wināh dared ka pad anē gyāg uštar-ē mard-ē bē ōzanēd ōy ēdōn bawēd čiyōn ka-š pad dast ī xwēš ōzad <i>hēd</i>	سخنی چند [از] آذرباد مارسپندان: ۱۵: و اگر او خورده باشد و دست در گناه دارد چنانچه در جایی دیگر مردی شتری را بکشد این امر ایدون بود که او به دست خویش آن شتر را کشته‌است
Aya.Zar:3: harwīn abzōn bawād kū ruwān anōšag bawād kū dēn panāh nibišt <i>hēd</i>	یادگار زریران: ۳: همه افزون باد تا انوشه روان باشد (آن) دین‌پناه که (برای او این داستان) نوشته شده‌است

متأسفانه پژوهش‌های اندکی در مورد عامل ربط در دوره میانه شده و در میان این پژوهش‌ها هیچ اشاره‌ای به hēd نشده است (نک. Josephson, 2003: 79). اما مسلم است که موارد فوق نشان‌دهنده کاربرد صیغه سوم شخص مفرد فعل h- به صورت قاعده‌مند hēd است: مورد اول و دوم به عنوان عامل ربط و نمونه سوم و چهارم به عنوان فعل کمکی. نباید فراموش کرد که hēd معمولاً به عنوان فعل کمکی به کار می‌رود و در دوره میانه ast در جایگاه عامل ربط / فعل اسنادی غلبه تام دارد (نک. برونز، ۱۳۷۶: ۸۴-۸۵). افزون‌براین باید به اختیاری بودن کاربرد عامل ربط یا فعل اسنادی در جمله‌های اسمی فارسی میانه و نیز تفاوت معنایی میان جمله‌های اسمی با و بدون عامل ربط «است» نیز توجه داشت (نک. Josephson, 2003: 79-80).

فعل hēd با تحولاتی در فارسی نو نیز به عنوان عامل ربط به کار رفته است. ایوانوف (Ivanow, 1923: 349) در بررسی فعل «اید» و پسوند «-ید» در طبقات/الصوفیه، hēd پهلوی را ریشه «اید/ید» می‌داند. لازار (Lazard, 1963: 327-34) نیز سی/ید/از بقایای hē/ heḍ فارسی میانه می‌داند. ایوانوف (نک. ibid, 353-6) در بخش «افعال کمکی» مهم‌ترین ویژگی زبان طبقات را شکل دیگری از «سوم شخص مفرد» یعنی «اید» می‌داند که گاه به صورت پیوسته «ید» نوشته می‌شود یا به صورت «اید». بنابراین به نظر می‌رسد که وی اصولاً میان پسوند «-ید» و ربط (فعل ربطی) «اید» تفاوتی قائل نبوده و احتمالاً با توجه به کاربرد hēd در دوره میانه به عنوان فعل کمکی، هر دو را فعل کمکی می‌دانسته است. لازار (Lazard, 1963: 336) نیز معتقد است: «پسوند ēō تنها در صورتی با فعل بودن (etre) [h-] به کار می‌رود که فعل شرطی باشد؛ اما کاربرد پسوند فعلی «-ید» (<ی تمنایی فارسی نو) (> پسوند تمنایی -ait فارسی باستان)، با کاربرد رابطه (فعل ربطی) «اید» (> فعل تمنایی hait) به کلی متفاوت است: «اید/اید» در متون کاربردی کاملاً مستقل یافته و جایگاه فعل یا عامل ربط را در جمله اشغال می‌کند. در نهایت خود ایوانوف (Ivanow, 1923: 355) در این مورد می‌نویسد: «به نظر می‌رسد Id (اید/اید) ... کاملاً جایگزین است شده». نمونه‌های طبقات این موضوع را به وضوح اثبات می‌کند: عجایب عراق سه اید (= است) (خواجه عبدالله، ۱۳۶۰: ۴۵۵)؛ مرید که اید (= است)؟ (همان، ۴۰۴)؛ نوری اید (= بود) که تسبیح داشتی (همان، ۱۹۱). در مقابل، پسوند «ید» در «استید» و «نیستید» دو ساخت دیگرند: از به قدر هوی بلاستید هوا نیستید (همان، ۷). «اید» به عنوان عامل ربط حتی در متن‌هایی هم که پسوند «-ید» در آنها به کار نرفته است، به ندرت دیده می‌شود؛ برای مثال: و بر صراط هزار بار گذشتن آسان تر از آن اید که یک مسأله از علم آموختن (هجویری، ۱۳۸۴: ۲۸)؛ و اندر این معنی سخن بسیار اید (همان،

۵۵۵). بنابراین آشکار است که کاربرد hēd دورهٔ میانه به‌عنوان فعل کمکی در دورهٔ نو گسترش یافته و خود به‌عنوان عامل ربط، مستقلاً در جمله اسمی / اسنادی مشاهده می‌شود.

hēd در یک مورد نادر در تفسیر حزقیال نیز مشاهده شده‌است. در تفسیر حزقیال (ص ۲۰۶ نسخه خطی: بخش جنوب غربی) پایانهٔ صرفی سوم‌شخص مفرد مضارع -yēd / -ēd، به فعل h- پیوسته و به‌صورت قاعده‌مند صیغهٔ سوم‌شخص مفرد مضارع hyd را (به جای hst) شکل داده‌است. سپس hyd (مانند «هست») بن ماضی فرض شده و به قیاس ساخت ماضی مطلق، پایانهٔ صرفی -nd سوم‌شخص جمع به این بن اضافه شده:

EZ:36:36: 'yn'n 'n gwym'n ⁽³⁾ hydnd ky	اینان آن قومی هیندند (هست - هند) که در
p' 'tyd ⁽⁴⁾ p' t' 't yy 'ndr 'yynd	آینده به طاعت یهوه درآیند

در نمونهٔ بالا hydnd (هیندند) به معنای «هستند» به‌کار رفته‌است. «ند» آن قطعا شناسهٔ سوم‌شخص جمع مضارع است. پس hyd (هید) بن فعل است. تنها راه توجیه این بن آن است که hyd (هید) را مرکب از h بن و yd (ید) را شناسه در نظر بگیریم. yd در دورهٔ میانه و متون فارسی - عبری هم می‌تواند شناسهٔ سوم‌شخص مفرد مضارع باشد و هم شناسهٔ دوم شخص جمع. اگر آن را شناسهٔ دوم شخص جمع در نظر بگیریم فعل دارای دو شناسه خواهد بود و این محال است. اما اگر yd (ید) شناسهٔ سوم‌شخص مفرد باشد این امکان وجود دارد که hyd (هید) مانند «هست» بن ماضی پنداشته و صرف شده باشد: *هیدم (هستم)، *هیدی (هستی)، *هید (هست)، *هیدیم (هستیم)، *هیدید (هستید)، هیدند (هستند). صرف این صیغه‌ها بسیار شبیه صرف مضارع فعل «بودن» در گویش بختیاری امروز است. امروزه هنوز در گویش بختیاری صیغهٔ سوم‌شخص مفرد فعل مضارع فعل بودن به‌صورت hēd (در کنار a، è، hē) به‌کار می‌رود و صرف می‌شود. مصدر این افعال نیز hēd-an است (حسن‌دوست، ۱۳۸۹، ج ۲: ۷۸۵). فعل hēd و گونهٔ منفی آن nēd مادهٔ ماضی ندارد و تنها صرف مضارع اخباری دارد (طاهری، ۱۳۸۵: ۱۰۴-۱۰۵):

hēd-ōm	هستم	hēd-īm	هستیم
hēd-ī	هستی	hēd-īn	هستید
hēd / hēd-a / hēd-e	هست	hēd-en	هستند

۳-۶- تحول «هید» به «هن»

با توجه به آنچه گفته شد، پس از پذیرش کاربرد hēd در جایگاه سوم‌شخص مفرد مضارع فعل h- باید روشن شود که چگونه این فعل به «هن» /hēn?/hen?/ تحول یافته‌است. مهم‌ترین

مورد تحول d انتهای واژه به n در شناسهٔ دومشخص جمع فارسی گفتاری تهران و بسیاری دیگر از نقاط ایران مشاهده می‌شود: شناسهٔ دومشخص جمع in- (>id- : فارسی نو >ēd- : فارسی میانه). برای مثال امروزه در زبان گفتاری تهران به جای raft-id, goft-id, zad-id صورت‌های raft-in, goft-in, zad-in به کار می‌رود. از سوی دیگر، در فارسی هروی نیز شاهد این هستیم که همین پایانهٔ صرفی دومشخص جمع ēd- به صورت em- به کار می‌رود (نک. فکرت، ۱۳۷۶: ۱۸۰) که آن هم گونه‌ای از en- است و می‌توان تحول آن را به این صورت نشان داد: ēd < en- < em-. در گویش بختیاری نیز شناسهٔ صیغهٔ دومشخص جمع (ēd-) به صورت in- تلفظ می‌شود و در پیوند با بن مضارع h فعل h-in شکل می‌گیرد (طاهری، ۱۳۸۵: ۱۰۵):

شما مرد هستیدی یا زن؟
isâ piyâ hîn wâ zēne?

صادقی (۱۳۸۰: ۶۱) پایانهٔ صرفی دومشخص جمع در گونهٔ گفتاری تهران را به این صورت توجیه می‌کند: ēd < edd < end < en < in⁽⁵⁾. وی (۱۳۷۹: ۱۴۴) پایانهٔ صرفی دومشخص جمع در گونهٔ گفتاری هرات (em-) را به این صورت توجیه می‌کند: در این گویش n پایانی دوم شخص و سومشخص جمع به m بدل شده‌است. یعنی [صورت گفتاری] raft-en (>raft-ēd) به raft-em تغییر یافته‌است. روشن است که صادقی در این مورد نیز ابتدا تحول ēd < en- را مفروض می‌گیرد و بر این پایه تحول en < em- را توجیه می‌کند. در گویش کُروشی نیز شناسهٔ سومشخص مفرد مضارع به دو صورت به کار می‌رود: id- و en-؛ در حال ساده، و التزامی، گونهٔ نخست و برای حال مستمر گونهٔ دوم به کار می‌رود (عمادی، ۱۳۸۴: ۷۱). به نظر می‌رسد هر دوی این شناسه‌ها تحول یافتهٔ شناسهٔ سومشخص مفرد مضارع دورهٔ میانه، یعنی ēd- باشند که در گونهٔ نخست، مصوت و در گونهٔ دوم هم صامت و هم مصوت دچار تحول شده‌است. مورد دیگر در تحول d پایانی به n واژهٔ «این» است. «این» فارسی نو در دورهٔ میانه ēd بوده (MacKenzie, 1969:3) و برای ترجمه نک. مکنزی، ۱۳۸۸: ۶۹). صادقی (۱۳۹۱: ۱۶) هنگامی که در مورد تخفیف i در ابیات شیرازی سعدی در مثلثات توضیح می‌دهد، بیان می‌کند: «i مخفف id یا in است که در زبان پهلوی به صورت ēd و در فارسی قدیم به شکل en تلفظ می‌شده‌است». تحول این واژه به صورت زیر است (نیز نک. مولایی، ۱۳۸۷: ۱۲۷):

aita (OP)/ aēta- (AV) > ?yd (MMP) ēd, (MP)en > en (ONP)

۴- نتیجه‌گیری

می‌توان «هن» را در گویش شیرازی کهن محصول تحول صیغهٔ سومشخص قاعده‌مند فعل ah- دانست: hen < hēd/ hed. این فعل در مقایسه با دورهٔ میانه از دو منظر دچار تحول

شده‌است: ۱. آوا؛ ۲. کاربرد. از نظر آوایی در مرحله نخست d انتهای شناسه ēd- به n تغییر کرده‌است. در مرحله دوم، «هن» /h-en/ در گویش شیرازی کهن با سه تحول آوایی به کار می‌رود: ۱. با h- آغازین (کامل با n): (هن) /hēn?/؛ ۲. با h- آغازی (ناقص بی-n): (هه) /he/ (به‌ندرت ه /e/؛ ۳. بدون h- آغازین: (هِن) /-ēn?/ (به‌ندرت ن /n/). از نظر کاربرد نیز «هن» و تکواژگونه‌های آن نسبت به ast/hēd دوره میانه دچار تحولاتی شده‌است: «هن» همواره به‌عنوان عامل ربط (فعل ربط) به کار رفته و معنی «است» می‌دهد. «هه» نیز کاربردی جز عامل ربط ندارد؛ اما «هِن» از نظر کاربرد، معنی و نقش دستوری بسیار متنوع‌تر از گونه اصلی خود است. «هِن» در گویش شیرازی کهن به‌عنوان عامل ربط، احتمالاً فعل کمکی در ماضی نقلی و در نهایت به‌عنوان تکواژ تهی به کار می‌رود که به معنی گسترش کاربردهای آن نسبت به عامل ربط در دوره میانه است. جالب است که با از بین رفتن h آغازی این فعل از یک‌سو کاربردهای آن تغییر کرده و از سوی دیگر به سوی تهی شدن کامل پیش رفته که با قواعد دستوری‌شدگی همخوانی کامل دارد. به‌عبارت‌دیگر همراه با کاهش آوایی این تکواژ، کاهش معنایی - واژگانی آن نیز پیش رفته و در نهایت از نظر دستوری و معنایی کاملاً تهی شده‌است.

پی‌نوشت

۱. «ایستادن» در این جمله احتمالاً به معنای دفاع کردن آمده‌است.
۲. en در hēt-en تکواژ تهی است و در این گونه افعال، تغییر صرفی ایجاد نمی‌کند. چرا (نگارنده: خود «هیت» صورت تحول‌یافته h-ēd دوره میانه و به معنی هستید (دوم‌شخص جمع) است. بنابراین نمی‌تواند مجدداً شناسه سوم‌شخص جمع نیز بپذیرد).
۳. gwym اسم جمع، عبری و به معنی امت و قوم است.
۴. tyd لغتی عبری و به معنی آینده است.
۵. تحول n < d اغلب هنگامی صورت می‌گیرد که دو واج d در کنار هم قرار بگیرند و یا یک واج n و یک واج d در کنار هم قرار بگیرند. در فارسی نو دو واج n نیز ادغام و بدل به یک n می‌شوند (نک. باقری، ۱۳۸۰: ۱۲۹). قس: بن مضارع «نشین-»: ایرانی باستان *ni-šad-nā- < nišīn (ابوالقاسمی، ۱۳۷۳: ۷۸).

منابع

- ابوالقاسمی محسن. *ماده‌های فعل‌های فارسی دری*. تهران: ققنوس. ۱۳۷۳.
- ابوالقاسمی محسن. *دستور تاریخی زبان فارسی*. تهران: سمت. ۱۳۸۱.
- ادیب طوسی محمدامین. *لهجه کازرونی قدیم*. *زبان و ادب فارسی*، ۱۳۳۴ الف؛ (۳۳): ۲۶-۴۰.
- ادیب طوسی محمدامین. *مثلثات شیخ سعدی*. *زبان و ادب فارسی*، ۱۳۳۴ ب؛ (۳۴): ۱۷۵-۱۸۹.
- ادیب طوسی محمدامین. *سه گفتار به لهجه شیرازی قرن نهم*. *نشریه دانشکده ادبیات تبریز*، ۱۳۴۴ الف؛ (۷۴): ۱۴۹-۱۸۲.
- ادیب طوسی محمدامین. *کان ملاحظت به لهجه شیرازی قرن نهم*. *زبان و ادب فارسی*، ۱۳۴۴ ب؛ (۷۵): ۳۵۳-۳۷۶.
- باقری مهری. *واج‌شناسی تاریخی زبان فارسی*. تهران: قطره. ۱۳۸۰.
- بخشی از تفسیری کهن*. به‌اهتمام سیدمرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی، مقدمه علی رواقی. تهران و قم: میراث مکتوب و قبله. ۱۳۷۶.
- برونر کریستوفر. *نحو زبان‌های ایرانی میانه غربی*. ترجمه و پژوهش: سعید عربان. تهران: حوزه هنری. ۱۳۷۶.
- جامی عبدالرحمن بن احمد. *نفحات الانس من حضرات القدس*. به‌اهتمام محمود عابدی. تهران: اطلاعات. ۱۳۸۲.
- حسن دوست محمد. *فرهنگ تطبیقی- موضوعی زبان‌ها و گویش‌های ایرانی نو*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۸۹.
- حیدری‌زاد رضا. *شیراز (گویش شیرازی)*. *دانشنامه جهان اسلام*. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی. ۱۳۹۹.
- خلف تبریزی محمدحسین. *برهان قاطع*. به‌اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر. ۱۳۷۶.
- خواجه عبدالله انصاری. *طبقات الصوفیه*، به‌کوشش محمدسرور مولایی، تهران: توس. ۱۳۶۰.
- خواجه عبدالله انصاری هروی. *طبقات الصوفیه*، تصحیح عبدالحی حبیبی قندهاری، به‌اهتمام و کوشش حسین آهی، تهران: انتشارات فروغی. ۱۳۶۲.
- داعی شیرازی. *نوید دیدار (کتاب‌کان ملاحظت و مثنوی سه گفتار)*. شیراز: اداره فرهنگ و هنر شیراز. ۱۳۵۳.
- دهخدا علی‌اکبر. *لغت‌نامه*. باهمکاری محمد معین، سیدجعفر شهیدی، حسن احمدی‌گیوی. تهران: انتشارات دانشگاه. ۱۳۷۶.

- سروری محمدقاسم‌بن حاجی محمد کاشانی. مجمع‌الفرس، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتاب‌فروشی علی‌اکبر علمی. ۱۳۳۸.
- سلامی عبدالنبی. گنجینه گویش‌شناسی فارس. دفتر اول تا چهارم. تهران: نشر آثار (فرهنگستان زبان و ادب فارسی)، ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۶.
- سلطانی عاطفه، پروان حمیده. کتاب‌شناسی توصیفی آثار پژوهشی لهجه شیرازی. ادبیات و زبان‌های محلی/ایران زمین، ۱۳۹۴؛ (۲): ۶۵-۱۰۴.
- صادقی علی‌اشرف. نگاهی به گویش‌نامه‌های ایرانی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۷۹.
- صادقی علی‌اشرف. مسائل تاریخی زبان فارسی. تهران: سخن. ۱۳۸۰.
- صادقی علی‌اشرف. ابیات شیرازی سعدی در مثلثات، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)، ۱۳۹۱؛ (۱): ۵-۳۸.
- طاهری اسفندیار. فعل در گویش بختیاری. گویش‌شناسی، ۱۳۸۵؛ (۵): ۸۶-۱۰۸.
- عمادی نظام. گویش گروش، شیراز: آوند اندیشه. ۱۳۸۴.
- عمادی نظام. گویش مرو دشت، شیراز: ایلاف. ۱۳۸۵.
- عمرانی غلامرضا. «است از کجا آمده‌است». رشد آموزش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۷۷؛ (۴۷): ۴۷-۵۵.
- فاروقی ابراهیم قوام. شرفنامه منیری (فرهنگ ابراهیمی). به‌اهتمام حکیمه دبیران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۳۸۶.
- فاموری مهدی. چند نکته در گویش شیرازی امروز. ادبیات و زبان‌های محلی/ایران زمین، ۱۳۹۲؛ (۳): ۸۹-۱۱۲.
- فکرت محمدآصف. فارسی هروی: زبان گفتاری هرات، مشهد: دانشگاه فردوسی. ۱۳۷۶.
- فیروزبخش پژمان. دو غزل از شمس پُسن ناصر به گویش قدیم شیراز. ایران‌شناسی (با یاد ایرج افشار)، ۱۳۹۰؛ ۲۳(۲): ۳۴۸-۳۶۲.
- کلباسی ایران. فرهنگ توصیفی گونه‌های زبانی/ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۳۸۸.
- ماهیار نوابی یحیی. تز اول آن روی نهکو بوادی. چیستا، ۱۳۶۵؛ (۲۸): ۵۹۳-۵۹۸.
- ماهیار نوابی یحیی. چند غزل از شمس پسن ناصر، نامه فرهنگستان، ۱۳۷۴؛ (۴): ۲۷-۳۸.
- متن‌های پهلوی. گردآوری جاماسپ جی دستور، منوچهر جی جاماسپ آسانا، پژوهش سعید عریان، تهران: انتشارات علمی. ۱۳۹۱.

محمودبن عثمان. *فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه به انضمام روایت ملخص آن موسوم به انوارالمرشدیه فی اسرارالصمدیه*، به کوشش ایرج افشار. تهران: انجمن آثار ملی، شماره ۱۴۸ (افست چاپ دوم: ۱۳۳۳). ۱۳۵۸.

مکنزی دیوید نیل. *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۳۸۸.

منصوری یدالله. *فرهنگ ریشه‌شناختی افعال زبان فارسی*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۸۴.

منصوری یدالله. *فرهنگ ریشه‌شناختی افعال فارسی میانه*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ۱۳۸۷.

مولایی چنگیز. *راهنمای فارسی باستان*، تهران: مهرنامگ. ۱۳۸۷.

میبدی ابوالفضل رشیدالدین. *کشف‌الاسرار و عده‌الابرار*، به اهتمام علی اصغر حکمت. تهران: امیرکبیر. ۱۳۳۱.

نوروزی حامد. *تحول ساخت کنایی در فارسی نو. ویژه‌نامه نامه فرهنگستان (دستور)*، ۱۳۹۱؛ (۸): ۱۰-۶۱.

هجویری ابوالحسن علی بن عثمان. *کشف‌المحجوب*، تصحیح محمود عابدی. سروش. تهران. ۱۳۸۴. همایون همادخت. *گویش کلیمیان شهر یزد*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۳۸۳.

Browne, E. G. Some Notes on the Poetry of the Persian Dialects. *Journal of Royal Asiatic Society*, Cambridge University Press. 1895; 773-825.

Cheung, J. *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*. Leiden, Boston. 2007.

Gindin, T.E. *The Early Judaeo-Persian Tafsirs of Ezekiel: Text, Translation, Commentary*. Vol. III: Grammar, (Veroffentlichungen zur Iranistik). Austrian Academy of Sciences. 2014.

Ivanow, W. *Tabaqat of Ansari in the Old Language of Herat*. *Jornal of the Royal Asiatic Society*, Part III-July. 1923; 337-382.

Josephson, J. *Nominal Sentences and Copula in Middle and Early New Persian*. in Ludwig Paul (ed.). *Persian Origins – Early Judaeo-Persian and the Emergence of New Persian*. *Collected Papers of the Symposium*, Göttingen 1999, Wiesbaden. 2003; 79-94.

Lazard, G. *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*. Paris: librairie c. klincksieck. 1963.

MacKenzie, D.N. *A Concise Pahlavi Dictionary*, London. 1969.

Paul, Ludwig. *A Grammar of Early Judaeo-Persian*, Wiesbaden, Reichert verlag. 2013.

- Rieu, Charles. *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, volume 2, printed by order of the trustees.* 1881.
- Shaked, Shaul. 2009. Classification of Linguistic Features in Early Judeo-Persian Texts. In *Exegisti Monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams, Werner Sundermann, Almut Hintze and François de Blois* (eds.). Harrassowitz. 2009; 449–461.
- Shaked, Shaul; Emetan, Aturpat-I. *The Wisdom of the Sasanian Sages (Denkard VI)*, Translated by Shaul Shaked, Jerusalem: westview press. 1979.

روش استناد به این مقاله:

نوروزی، حامد. کاربردها، گونه‌ها و تحولات یک عامل ربط (هن) در گویش قدیم شیرازی. *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱۴۰۲؛ (۱۵)۱: ۶۳-۹۱. DOI:10.22124/plid.2023.25020.1646

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

